

WORKUM, DE GROTE OF SINT.GERTRUDISKERK

Bouwgeschiedenis en exterieur

Kerk en toren

Op een Workumer zegel uit 1355 staat de voorganger van de tegenwoordige kerk afgebeeld: een veel kleiner, eenbeukig gebouw met een hoge spitse toren. De kerk was gewijd aan de Heilige Gertrudis (626 - 659), een dochter van Pepijn de Oudere. Gertrudis werd abdis van het vrouwenklooster te Nijvel. Vanaf het jaar 1000 werd zij steeds meer vereerd onder de bevolking en in het noorden vooral in Fryslân. Dit vanwege haar sociale bewogenheid en naastenliefde. Ook werd zij beschouwd als schutspatroon voor handelaren en reizigers.

Door de hevige onlusten tussen de Schieringers en de Vetkopers in het begin van de 16de eeuw werden kerk en toren zowel in 1515 als in 1523 zwaar geteisterd. Na 1523 werd met een grootscheepse herbouw begonnen, waarbij het koor van de voormalige kerk werd gehandhaafd. In aansluiting op het koor werd het transept opgetrokken en vervolgens het uit drie beuken bestaande schip, dat onvoltooid is gebleven. Van de ontworpen vijf traveeën zijn er drie uitgevoerd. Bij de bouw van het schip zijn het koor en het transept verhoogd, hetgeen ook is af te leiden uit de nissen boven de ramen aan de binnenkant. Koor, transept en schip zijn in 1524 of 1525 in één keer overkapt. Opvallend is dat het koor door vier muurvlakken wordt afgesloten en niet - zoals meestal bij kerken van deze omvang - door vijf. Hierdoor bevindt zich in de as van het koor geen raam maar een muurdam. Vooral het grootscheeps uitgevoerde transept geeft de kerk een bijzondere allure. De grote transeptramen zijn de grootste kerkvensters in de noordelijke provincies. Uit ongeveer dezelfde tijd dateert de sacristie aan de zuidzijde van het koor. Met afwisselend rode en gele lagen baksteen is dit gebouwtje typerend voor de laatmiddeleeuwse bouwkunst. Het werd tevens eeuwenlang als Latijnse school gebruikt.

De toren is in de periode tussen 1523 en 1545 gebouwd en evenals het schip van de kerk onvoltooid gebleven. Twee geledingen werden opgetrokken die onderling in de toepassing van nissen sterk verschillen. De toren had tegen het schip moeten aansluiten, waardoor de oostkant vlak is gehouden. Aangenomen mag worden dat een derde inspringende geleding was ontworpen en daarop een achtkantige lantaarn. In 1513 werd de toren met een tentdak en een koepeltje bekroond en in 1615 werd de westkant van het schip afgesloten met een muur. Deze werd opgetrokken tot de hoogte van de topgevels en de daardoor ontstane ruimte werd met een lessenaarsdak afgedekt. De topgevels daarboven werden met een houten schot gedicht. Hiermee werd in feite de bouw van kerk en toren af gesloten. Het jaartal 1615 is in het metselwerk van de westmuur vermeld. Tegen de westmuur kwam een lage aanbouw. Waarom is het geheel niet voltooid? Hebben de roerige tijden voorafgaand aan de reformatie dat belemmerd? Waren de ambities van de Workumers te hoog en was er gaandeweg het bouwproces gewoon geen geld meer? Misschien is het een combinatie van deze factoren geweest. Het bij de herbouw aangebrachte vieringtorentje woei in 1735 van het dak en zou pas na meer dan twee eeuwen door een nieuwe worden vervangen.

Klokken

In de toren hangen twee klokken. De grote klok (de treurer) werd in 1699 vergoten door Gerhard Schimmel uit Deventer. Deze heeft een diameter van 1.7 m en een gewicht van ongeveer 3.100 kg. Wat zwaarte betreft komt hij in Fryslân op de tweede plaats, na de grote klok van de Oldehove in Leeuwarden. De kleine klok (de trooster), met een diameter van 1.5 m en een gewicht van circa 2.100 kg, werd in 1616 vergoten door Hendrik Wegewart uit Kampen. Het klokje in de koepel (de juicher) dateert uit 1956 en vervangt een in de Tweede Wereldoorlog versmolten exemplaar. De koepel werd vervolgens in 1979 verrijkt met een automatisch carillon, aangeboden door de Vereniging Plaatselijk Belang. Het werd in 1983 uitgebreid op kosten van de stad en telt sedertdien 20 klokken.

Restauratie

Hoewel met regelmaat onderhoud aan de kerk plaatsvond, was dit toch gedurende meer dan twee eeuwen niet grondig genoeg gebeurd. Het gebouw raakte hoe langer hoe meer in verval en alleen een omvangrijke restauratie kon het nog redden. Daarmee werd in 1939 begonnen. Met een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog kon de restauratie pas in 1951 worden voltooid. De kap bleek op sommige plaatsen geheel vermolmd te zijn en veel ramen waren in de loop der tijd dichtgemetseld. Tijdens de werkzaamheden stortte het noordertransept zelfs in. Dankzij deze ingrijpende restauratie heeft de kerk haar huidige aanzien gekregen. De meest opvallende resultaten zijn: de voltooiing van de in 1615

gedeeltelijk opgetrokken westmuur tot en met de topgevels, de herbouw van het in 1735 omvergewaaide vieringtorentje, de heropening van de dichtgemetselde ramen en de restauratie van de sacristie naar de oorspronkelijke toestand. De gevolgen van de restauratie van 1939 - 1951 in het interieur zullen hierna aan de orde komen. Restauratie van de toren vond plaats in 1974 en 1975 en deze bleek ook zeer noodzakelijk te zijn. In 1999 vonden ook restauratiewerkzaamheden aan de toren plaats.

Interieur

Inrichting

Bij de restauratie van 1939 - 1951 heeft de kerk haar huidige inrichting gekregen. Daarvóór waren het koor en de beide transeptarmen van de kerkruimte afgescheiden. De grote driebeukige kruiskerk was daarmee in feite gereduceerd tot een ruime zaalkerk met een, door de invloed van de reformatie, protestantse inrichting, die vanaf omstreeks 1700 van monumentale onderdelen werd voorzien. De preekstoel, die tegen de zuidelijke vieringpijler was bevestigd, en het omringende doophek vormden het centrale element in het interieur. De regeringsbank rond de noordelijke vieringpijler er tegenover en het op een galerij voor de westwand geplaatste orgel waren de meest in het oog springende nevenelementen. Het voorreformatische koorhek was gehandhaafd. Door genoemde restauratie werden het koor en de beide transeptarmen weer bij de kerkruimte betrokken. De protestantse inrichting maakte plaats voor een nieuwe opstelling gericht naar het koor, waarbij de preekstoel werd verplaatst naar de hoek van het koor en het noordertransept. Een groot deel van het 17de en 18de eeuwse meubilair is helaas verloren gegaan. Sedert de restauratie maken de weidsheid en de ruimtewerking van het interieur een overweldigende indruk. Daaraan wordt bijgedragen door de slechts zes pilaren tussen het schip en de zijbeuken en door de grote ramen rondom, waaronder de enorme transeptramen, die zorgen voor een overvloedige lichtinval. De ruimte wordt overdekt door houten tongewelven.

Restanten uit de tijd voor de reformatie

Het koorhek dateert uit 1569 en is, blijkens een opschrift, vervaardigd door Claes Thiebbezoon. Het bestaat uit een borstwerk met balusters en wordt aan weerszijden afgesloten door eenvoudige pilasters met Korinthische kapitelen. De versiering bovenaan bestaat uit een fries met gesneden kopjes in medaillons en rozetten, steeds links en rechts een naar elkaar toegewend mannen- en een vrouwenkopje met in het midden een rozet. Na de restauratie is een tweetal delen van het hek herplaatst, om het koor meer open te maken naar de kerkruimte.

De panelen die in de zijkanten van de moderne banken zijn aangebracht en in de buitenkant van de avondmaalstafel zijn ook nog uit de periode voor de reformatie en afkomstig van de oorspronkelijke gotische koorbanken, die omstreeks 1530 moeten zijn gemaakt. De panelen bevatten snijwerkversieringen met koppen en verschillende voorwerpen. Er zijn vijftien mannen-koppen afgebeeld met verschillende soorten hoofddeksels, drie vrouwen en twee narren. De overige panelen vertonen ornamentaal snijwerk en op sommige komen ook fluiten voor.

Heel bijzonder zijn de op de basementen van twee pilaren tussen het schip en de noordbeuk uitgehakte attributen. Op de ene een geselroede en een doodsbeen en op de andere twee naar elkaar gerichte pijlen met daartussen een rond (hartvormig) voorwerp en twee doodsbeenderen. De stelling dat deze voorwerpen in verband moeten worden gebracht met de patrones Sint-Gertrudis lijkt niet houdbaar. Over de juiste betekenis ervan lopen de meningen sterk uiteen.

Op de kraagstenen in de zijbeuken, waarop de muurstijlen rusten, zijn in de noordbeuk twee koppen uitgehouwen, waarvan de ene een narrenkop is met twee uit de neusgaten groeiende bloemkolen, en in de zuidbeuk ornamentaal beeldhouwwerk.

Preekstoel en magistraatsbank

De uit 1718 daterende preekstoel is een van de mooiste en rijkst uitgevoerde in Fryslân. Het snijwerk in barokke Lodewijk XIV-stijl is van Gerbrand van der Haven uit Leeuwarden. Ook het bijbehorende doophek is door hem vervaardigd. De vijf panelen zijn versierd met voorstellingen van wonderen uit de bijbel: de opwekking van Lazarus, de genezing van de blindgeborene, de genezing van de verlamde, de genezing van zieken en de bevrijding van Petrus uit de gevangenis. op de hoeken van de kuip zijn kariatiden uitgesneden. De preekstoel rust op een gesneden kolom. De randen van het klankbord zijn versierd met gesneden friezen. De trap is ook zeer rijk bewerkt met gesneden balusters en ajourwerk. Het doophek, dat aan de bovenzijde is opengewerkt met balusters, is van een soberder uitvoering. De koperen lezenaar op de preekstoel is geschonken door Anne Hobbes de Boer (1659 - 1728), die onder andere koopman, burgemeester en boekhoudend kerkvoogd was. Hij was zeer vermogend en heeft veel invloed gehad op de verfraaiingen in de kerk in het eerste kwart van de 18de eeuw. Bij de herinrichting van het interieur na de restauratie in 1951 werd het doophek verwijderd. In het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw

is het, na gerestaureerd te zijn, weer rondom de preekstoel opgesteld. Tegelijkertijd werden de twee nog aanwezige deuren van het koorhek gerestaureerd en ook herplaatst.

De in het noordertransept opgestelde regerings- of magistraatsbank in Lodewijk XIV-stijl is in 1716 gemaakt, zeer waarschijnlijk ook door Gerbrand van der Haven. De weelderig gesneden kuif op de overhuiving bevat het stadswapen.

Memorietekens

De rouwborden aan de oostelijke muren van het transept herinneren aan het burgemeesters-echtpaar Isaac Martijn van Adius en Engelbertina Barbera van Unckel, overleden respectievelijk in 1719 en 1716. De monumentale grafzerk van het echtpaar bevindt zich voor het koor. Tegen de westmuur van de zuidbeuk bevindt zich een epitaaf voor de burgemeestersfamilie Fontein Tuinhout.

Het gedenkbord aan de westmuur van de noordbeuk vermeldt het overlijden in 1680 van de laatste mannelijke telg van het geslacht Van Inthiema, dat een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de stad Workum. Het grote raam in het zuidertransept bevat een gebrand-schilderde voorstelling ter nagedachtenis aan de jaren 1940 - 1945, de Duitse bezetting en de bevrijding.

De vloer is bedekt met een groot aantal grafzerken, die een periode beslaan van zo'n drie eeuwen. De oudst gedateerde uit 1623 is van gele zandsteen.

Gildebaren

De in de zuidbeuk en de noordbeuk opgestelde beschilderde gildebaren zijn een uniek bezit. Nergens elders in Nederland treft men een dergelijke omvangrijke collectie aan.

Baren in de zuidbeuk.

De jongste baren zijn die van de schippers en de grootschippers uit 1805 en 1806, met afwisselend zeegezichten met kalm en woelig water. De chirurgijns en apothekersbaar is van 1781. opvallend zijn de afbeeldingen aan de ene zijde van een apotheek, een ziekenzaal en twee chirurgijns die een hoofdoperatie verrichten. Op het onderpaneel een voorstelling van de Barmhartige Samaritaan. De andere zijde bevat afbeeldingen van onder meer wapenschilden en de Griekse geneeskundigen Hippocrates en Dioscorides. De landbouwersbaar, vermoedelijk uit de eerste helft van de 18de eeuw, laat aan de ene kant beelden zien die te maken hebben met de veeteelt, het weidegebied bij Workum en de Merk met de aanvoer van boter naar de waag. De afbeeldingen op de andere kant hebben betrekking op de akkerbouw. Verder staan er twee zogenaamde blinde baren.

Baren in de noordbeuk.

Er staan twee baren van het timmerliedengilde. Op de volwassenenbaar uit 1791 is op de ene kant de dagelijkse arbeid van timmerlieden, molenaars, schilders, glazenzetters en metselaars te zien. De verschillende gereedschappen staan op de andere kant. De kinderbaar van het timmerlieden-gilde dateert uit 1693. Na restauratie zijn de timmermanswerkplaats en de glazenierswerkplaats aan de ene kant goed geconserveerd. Daaronder een afbeelding van de vlucht van Jozef en Maria met Jezus naar Egypte. De andere kant is gedeeltelijk verloren gegaan. Onderaan is de schutspatroon van het gilde, Sint-Jozef, afgebeeld. In het midden een zogenaamde blinde baar en de oudste, de bakkersbaar uit 1666, afkomstig uit Hindeloopen. De baar van de smeden en zilversmeden is van 1756. De ene kant is gewijd aan de grofsmeden en de kopersmeden, de andere aan de goud- en zilversmeden en de klokkenmakers. De schilderingen zijn van een hoge kwaliteit en de afbeeldingen van gereedschappen en vervaardigde voorwerpen zijn fraai gecomponeerd. Deze baar mag wel als het hoogtepunt van de collectie worden beschouwd. De kinderbaar van de schippersgilden is gedateerd op 1806 en lijkt qua schilderingen aan te sluiten bij de andere baren van deze gilden in de zuidbeuk.

Koor

Het koor werd na de restauratie opnieuw als liturgische ruimte ingericht. Nu dus voor de protestantse eredienst, waarin de beide sacramenten, doop en avondmaal, centraal staan. Dat is op buitengewoon zorgvuldige wijze uitgevoerd en met materiaal van een indrukwekkende schoonheid. Beeldhouwwerk en snijwerkversieringen zijn van de hand van de in Workum geboren kunstenaar Tjipke Visser (1876 - 1955). Het voor het koor opgestelde doopvont is gemaakt uit Franse kalksteen, waarin voorstellingen zijn uitgehouwen die op de doop betrekking hebben: de ark van Noach, de zondvloed, de doop van Jezus in de Jordaan, de doop van de Kamerling uit Morenland en een ouderpaar in Friese klederdracht dat zijn kind ten doop houdt. In de rugleuning van de stoel achter de avondmaalstafel is de schenking van brood en wijn door Melchizedek aan Abraham uitgebeeld en in de lezenaar is een aalscholver uitgesneden (de Friese pelikaan). Op de stijlen van de knieschotten voor de koorbanken werden biddende figuurtjes geplaatst. Op de consoles onder de overhuiving zijn engelenfiguurtjes uitgesneden. De overhuiving boven de koorbanken

kon pas in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw worden aangebracht. De beide meest oostelijke koorvensters bevatten twee gebrandschilderde glazen, die Maria en Martha voorstellen. Deze zijn omstreeks 1951 vervaardigd door Jentje Popma. Op de zuidmuur bij de ingang naar de sacristie bevindt zich een restant van een muurschildering uit omstreeks de tijd van de reformatie met een grafschrift voor een aanzienlijk burger.

Orgels

Hoofdorgel

Het hoofdorgel is in 1697 gebouwd door Jan Harmens. Daarbij heeft deze vermoedelijk gebruik gemaakt van vroeg 16de eeuws pijpwerk uit het voormalige orgel. wie de bouwer van dat orgel was is niet bekend. Jan Harmens bouwde een orgel bestaande uit hoofdwerk en rugpositief. Van dit orgel zijn de kassen met de luiken vrijwel ongeschonden bewaard gebleven. De rijke snijwerkbekroningen op de kassen en de snijwerkversieringen boven de pijpenvelden zijn vervaardigd door Jan Freercks uit Leeuwarden. Het pijpwerk heeft de eeuwen niet ongeschonden doorstaan. Ingrijpende wijzigingen en vernieuwingen vonden plaats in 1878 door E. Ypma en in 1951 door Jos. Vermeulen. In 1981 werd het orgel door Flentrop orgelbouw B.V. uit Zaandam gerestaureerd en gereconstrueerd naar de oorspronkelijke toestand van 1697, met toevoeging van een vrij pedaal. De dispositie is sedertdien als volgt.

Hoofdwerk:

Praestant 8'; Holpijp 8'; Quintpraestant 6'; Octaaf 4'; Superoctaaf 2'; Gemshoorn 2'; Mixtuur 4 sterk bas/disc; Scherp 3 sterk; sexquialter 2 sterk disc.; Trompet 8' bas/disc.

Rugpositief:

Quintadeen 8'; Praestant 4'; Roerfluit 4', quintfluit 3'; Octaaf 2'; Scherp 2 sterk.

Pedaal: Bourdon 16'; Octaaf 8'; Trompet 8'.

Manuaalomvang: C-c³.

Pedaalomvang: C-d¹.

In het register Holpijp 8' van het hoofdwerk bevinden zich nog ongeveer 30 vroeg 16de eeuwse pijpen. Deze behoren tot de oudste nog klinkende in Fryslân. Overigens is in acht registers nog pijpwerk van Jan Harmens aanwezig.